

Ermeni müverrihine göre Moğollar

Vartan'ın umumî tarihinden müstahreç
TERCEME EDEN: M. ED. DULAURIER

Müteakip parçayı bana ihzar eden müellif, ermeni edebiyatının yetiştirdiği en büyük âlimlerinden, malûmatı vasiyasını en çok mevzular üzerinde işletenlerden birisidir. Sırasile ilmi kelam mütehassısı, kitabı mukaddes müfessiri, dinî mevzular hikâyenevis ve şairi olan bu zat ismini izafe ettiği tarih kitabına kendisini bize tanıtmıştır.

Bu hilkati âlemden başlayıp ermeni takvimine göre 718 ve milâdın 1269 senesine kadar cereyan eden vakayii zapteden cihan tarihinin hülasasıdır. Vartanın müracaat ettiği menbalar bu eserinde isim tasrihile zikredilmemiştir; fakat şekli ifadesi yakından tetkik edilince evvelâ Suriyeli müverrihlerden, bazan, fakat daha nadir olarak, Bizanslılardan istifade eylediği tahmin olunabilir. Bunlardan bir çoğunun eserleri vardır ki meçhulümüz kalmıştır. Çünkü müellifin istifade ettiği fıkralara elimizde mevcut âsârın hiç birinde tesadüf olunmamıştır; saniyen gürcü vakayinâmeleri, imtiyaznameleri ve Ermenistanın mebanii diniyesi üzerine mahkûk sayısız, bitmez tükenmez kitabeler müellifin istifade ettiği âsar meyanındadır.

Asrın tesiratına, tabiatın inkılâbatına ve bunlardan daha vahim olan Barbarların [1] tahribatına mukavemet edip bakayasını zamanımıza kadar sürükleyen bu âsar tetkik edilirse kıymeti tarihiyeleri pek yüksek abidat karşısında bulunduğumuz anlaşılır. Eserinin Moğollardan bahseden kısmı için evvelce [2] dediğim gibi (münzevî keşiş) üstadı hakim Jean Vanağanın aynı mevzua dair yazmış olduğu muazzam esere müracaat etmiştir. Elyevm bu eserin ziyaa uğraması teessüfümüzü mucip olmuştur.

[1] (Elyevm mevent kitabelerin bir kısmı Venedik Mehitaristleri (Mekhitharistes) tarikatine mensup Rahip Baba Minas tarafından (Lehistan ve Kırım seyahati. Venedik, in. 8 e 1830) nam eserinde; ve müteveffa Peskopos Şah Hutuni tarafından Eçmiyazın (Edchmiadzın) ve Araratın beş sancağı hakkında yazıp Eçmiyazın patrikanesi matbaasında tabetirilen (2 cilt 1642, in - 8 e 1842) eserinde; yine elyevm Tiflis Ermeni baş peskoposu bulunan Monsenyör Serkis Şalyatsinin (Dchalaliants) (Büyük Ermenistanda seyahat, cilt in - 4 Tiflis 1842 ve 1851) eserinde dercedilmiştir.

[2] Guiragos'un Ermenistan tarihinin müstahrecine müracaat. Note préliminaire.

Vartan'ın tarzı tahriri umumiyetle oldukça dürüst olmakla beraber bazı kusurları yok değildir. Kendi kitabı gibi muhtasar bir eserin icabından olarak ifadeler bizzarure pek muğlaktır. Böyle bir iki satır hülâsa ettiği vakayı ancak evvelce tafsilâtile bilinmek sayesinde anlaşılır. Fakat tercüme ettiğimiz parçada bu mahzur daha az hiss olunur. Çünkü bahsettiği hâdisat öyle bir devirde vukua geliyor ki bu bapta gerek Şark, gerek Garp âsarı bize kâfi derecede malûmat veriyor; Vartanın malûmatı mevcudeye yaptığı ilâvelerin kıymeti hakkında mütalaa beyan etmeği karilerimize bırakıyoruz. Irkdaşı bulunduğu maharrirlerin ekserisi gibi kendisi de Ermeni tariki rühbaniyetine mensuptu. Hayatı ruhaniyeye Kedig manastırında girmişti. Partzerpertsie lakabı kendisinin an asıl Partzerpert (yüksek şato) lu olduğunu gösterir. Burası Sis şehrinin şimalinde, Toros silsilei cibalinde Kilikya'nın müstahkem mevkiilerinden biridir. Vartan alelâde bir rahip olarak kalmış ve hiçbir zaman ruhanî mansıplara nail olmamıştır. Fakat buna rağmen vatandaşları arasında oynadığı rol ehemmiyetli olduğu gibi siyasi nüfuzu da pek büyük olmuştur. Guiragos mumaileyhi bize Ermeni heyeti ruhaniyesi arasında pek ziyade haizi itibar ve manastırların reisleri ve büyük Ermenistan prensleri nezdinde mühim müzakerata memur şayanı itimat bir murahhas olarak tanıtıyor [1] ve bu zatın katolikos birinci Konstantinin pek samimî dostu olduğunu ilâve ediyor.

O devirdeki Papalar gibi Ermeni kilisesini katolik birliğine ilhak ve Papalık makamının takaddümünü ona kabul ve teslim ettirmek için bütün mesaisini sarfeden Papa Innocent IV, Şarka Dimanş (Dominik isminden muharref olsa gerek) isminde bir elçiyi Kral birinci Héthoum'a hitaben bir name ile gönderdi. Bu Prens ile Katolikos akaidi hıristiyaniyede behrei kâmileli bulunan se emsali arasında en âlim ve fazıl addolunan Vartanı Papanın namesini [2] reddü cerh ederek cevap itasına memur etti. Ermeni kilisesi ile Lâtin kilisesi arasında akaidi diniyeye dair münaziünfih noktalar etrafındaki mübahaseyi ihtiva eden bu cevap bir kaç sahifede telhis edilmiştir. Bu cevap Papaların bu Krallığı Müslümanların bitmez tükenmez istilâlarına karşı müdafaa ve himaye etmek için evvel emirde kendi nüfuzlarına ve emirlerine tabi olmayı birinci şart olarak ileri sürdükleri zamanlarda küçük Ermenistanın Roupéniens Prensleri ile Papalar arasında mevcut olan münasebatın mahiyetini anlamağa yardım etmek itibarile ehli salıp tarihinin mühim bir faslı addolunabilir. Millî kilisenin menafii hususiyesine göre idarei kelâm etmekle beraber Vartanın

[1] Guiragos'un aynı müstahrecinde (fasıl XXV) e müracaat.

[2] Vartanın bu eseri kütüphanesi İmparatorinin elyazmasında mevcuttur. Ancien fonds arménien No. 12, S. 139 vo - 149 ro.

hu eserile kendisinin zamanındaki garp milletlerinde münakaşa edilen akaidi diniye ve felsefiye hakkındaki mesailden tamamen haberdar olduğunu ispat ediyor. Fakat dirayet ve şöhreti sayesinde kazandığı nüfuzunun en ziyade icrayi tesir ettiği zamanlar, o sırada İranın hâkimi mutlakı olan Helâgû'nun sarayına vukubulan ziyaretine müsadiftir. Mütevazi rahibin Moğol hükümdarı ile olan mülâkatından bahseden kısım işbu hükümdarın mağlûplara mağlûbiyetin acılıklarını, zulümlerini unutturacak bir hattı hareket takip etmek istediğini bize ima ediyor. Bu hikâye bize Helâgû'yu tazyik ve itisaf elinde ezilen milletlerin tercümanı efkârı olan muharrirlerin tasvirinden büsbütün başka şekilde yani bilâkis hissiyatı insaniye, merhamet ve şefkat hisleriyle meşbu âlicenap bir adam olmak üzere gösteriyor. Müverrihimizin Helâgû ile olan samimî muhaveresi, zevcesi Dokuz hatunun hürmet ve riayeti ve bahusus zevcinin vefatında kendisine kimin tevarüs etmesi münasip olacağı gibi gayet mühim ve nazik bir mesele hakkında reyine müracaat edecek kadar kendisine itimat göstermesi Tebriz sarayında ne kadar hürmet ve takdirle muamele gördüğünü ispat eder. Bu mühim meseleyi yalnız başına hellettiğini iddia edecek kadar ileri gitmemekle beraber Helâgû'nun oğlu Abaka lehinde bulunmakla büyük oğlunun kendisine halef olmasını isteyen ve pederinin son arzularının infazına taraftar görünmek suretile meselenin bu şekilde hallinde mühim bir âmil olduğunda şüphe yoktur. Vak'a muharririn evvelce kaleme aldığı gibi bizim itilâmımıza vâsıl olmuştur. Fakat avam lisanında yazıldığına bakılırsa halk tarafından okunmak üzere kaleme alındığı anlaşılır. Bu parça ayrı olarak büyük eserin arasında dercolunmuştur. Ayrı bir kısım teşkil ediyor. On üçüncü asırda avam ermeni lehçesinin garip bir nümunesi olan bu metni buraya dercetmeyi faiden halî bulmadım. Bu metin ile tarafımdan tercüme edilmiş sureti Vartanın elyevm yegâne mevcut elyazması cihan tarihinden yapılmıştır. Bu kitap Sen Petresburg (Saint - Pétresbourg) fen Akademisinin Asya müzesinde 12 numarada mukayyet ve ermenice elyazmaları meyanındadır. Zengin koleksiyonları arasında en kıymetli eserlerinden biri olan bu kitabı bana irae ettiğinden dolayı bu heyeti ilmiyeye karşı burada alenen teşekkür etmek vazifemdir.

Ermeni takvimine göre 669 (milâdın 26 kânunnsani 1220 - 24 kânunusani 1221) senesinde Konstantin (Constantin) [1] Senyör yedinci Jan'a halef olarak patriklik makamına geçti. Bu yüksek memuriyete, kan dök-

[1] Partzepersti namile maruf Birinci Konstantin Partzert'te dünyaya gelmiştir ve 1220 - 1267 tarihine kadar bu makamı işgal etmiştir.

mekle, hırsıcah ile veya kilise emvalini satmakla değil, fakat Ruhülkudsün lütfu ihsanile ve binlerce insanların hüsnü şahadet ve arzusile nail olmuştur.

Takdis merasiminden bir sene evvel şiddetli bir hareketi arz hissolunmuş ve muhteşem Meşgavank (Meschgavank) [1] kilisesi 11 kânunusaniide ve tam vaktine takaddüm eden dua [2] ayini esnasında yıkılmıştır.

Saint - mystère ayinini icra etmekte olan üç papas enkaz altında kalarak, bu esnada yapılan kurbağa kendi vücutlarıyla üç kurban daha ilâve etmiş oldular. Bütün memlekette müşahade edilen kargı [3] şeklinde bir yıldız semada bütün gece kendini göstermiştir. Bu iki hâdise, sükûn içinde bulunan dünyanın düşman kargılarıyla sarsıntılara maruz kalacağını ihbar ediyordu. Bu keramet filhakika tahakkuk etti; çünkü 669 senesi iptidalarında acıp manzaralı, meçhul bir lisan tekellüm eden bir grup Çinmaçın taraflarından çıktılar. İsimleri Moğol ve Tatar'dı. Takriben yirmi bin kişi olarak Agh'ouans tarafındaki Kokark nahiyesi vadilerinden nüfuz ettiler, tesadüf eyledikleri zihayati katlederek sür'atle yerlerine avdet ettiler. Bütün askerlerle izlerini takibe çıkan Laşa [4] onlara Guesdman [5] nehri yakınında yetişti; fakat mücadelede mağlûp olarak Ivane ile beraber firara mecbur oldu. Tatar reislerinden biri Ivanın atının ayaklarını kestiği için Ivan yaya kaldı.

Bu mahallin derebeyi Vahram [6] tatarları püskürtmeğe koştu, onları Kartman surlarına kadar takip ederek hepsini kılınçtan geçirdi, diğerlerinin ne olduklarını bilmiyordu.

[1] Meschgavank yahut Meschagavank manastırı, Çamime göre (Ermenistan tarihi cilt III, index) Oudi eyaleti Sévortik sancağındadır. İncici ise onu (eski Ermenistan s. 528) bugün mevkii meçhul olan yerler meyanına ithal ediyor.

[2] Bu Ermenilerin dördüncü dua saati idi. Dinî cemaatlerde öğle yemeğine takaddüm eder ve sofrayı takdis etmekle hitam bulur. Lâtin kilisesinde yapılması mutad olan duaların ayıdır.

[3] Yunanlıların (...) tesmiye eyledikledikleri kuyruklu yıldız idi. Çünkü muhayyelatı esasen korku içinde olan milletler bu yıldızda bir kılınç veya kargı şekli farkettilerini zannederlerdi. Eski Rus müverrihleri bu âdete tebaan, zikrettikleri kuyruklu yıldızları hep bu şekilde tasvir ederler ve (mızrak suretinde) (en manière de lance) tabirini kullanırlar. Misallerine, arkeolojik komisyonun Saint - Petersburg 1846 - 1859 sekiz cilt olmak üzere neşrettiği müverrihler kolleksiyonunda sık sık tesadüf edilir.

[4] Laşa tesmiye edilen Tamar kraliçesinin oğlu Dördüncü Giorgi validesini istihlâf ederek 1212 de Gürcistan tahtına culûs edip 1223 senesine kadar hükümranlıktı etti.

[5] Bu nehrin mevkii kat'i surette malûm değildir. M. Brousset (Gürcistan tarihi s. 493, not 1) Vartanın Gadman'ının metninde okuduğuna nazaran Guiragosa göre muharebe Khoşnan ovasında vukua gelmiştir. (cf. bizim müstabreç, şubat - mart defteri 1858 s. 199), Wakhoucht bu şehrin (M. Broussetden mütercem coğrafya s. 169) Karthli veya asıl Lürdis.anda Metkouvar yahut Kour (Cyrus) nehri üzerinde kâin olduğunu iddia eder.

[6] Ivan ve Katchen sancağı prensi Vahram hakkında Guiragos chibid VII ye müracat.

671 senesinde (25 kânunusani 1222 - 1224 kânunusani 1223) tatarlar yeni bir istilâyâ teşebbüs ettiler; takat akıncıları, ermenilerle gürcülerin müdafaa vaziyetinde ve toplu bir halde olduklarını görünce müşahedelerini arkadaşlarına söylediler, onlar da ilerlemeğe cesaret ademiyyerek meçhul bir tarafa çekildiler.

Aynı senede (Khipchakhs) Kıpçak tesmiye edilen [1] bin Hön takımı Kantzaga gelerek tatarlarla ittifak etti. Bizimkiler kemali emniyetle ve ihtiyatsız olarak karşı çıktıkları için münhezimen firara mecbur edildiler. Büyük bir kısmı kılınçtan geçirildi, ileri gelen zabıtlardan bazıları da yakalanarak hapse atıldılar. Bunlar meyânında Kagpak (Khagh'pag)ın oğlu ışık han (Brince) lakabile maruf Gregoir ile biraderzadesi (Vaçak) cesur ve kahraman Babak vardı.

Askerlerimiz ertesi sene iptidalarında Kıpçakların kısmı azamını, [2] Vartana şaddan [3] memleketlerine avdetleri esnasında, mahvetmek suretile intikamlarını aldılar.

974 senesi iptidasında (34 kânunusani 1225 - 23 kânunusani 1226) Tatarların [4] şimali şarkî ordusu tarafından mağlup edilerek püskürtülmüş olan Havarizim Şahın iki oğlu, rivayete göre iki yüz bin kişi ile Azerbaycanı istilâ ederek Ermenistan paytahtına (Kantzag) sahip oldular; bu şehri ihata eden geniş ovayı çadırlarile doldurdular. Onlara hücumla gelen bizimkiler püskürtüldü, ve kısmı azamı [5] Karni kasabası civarında mahvedildi; fakat büyük bir kısmı yekdiğerile rakabet derecesine bir uçuruma doğru koşarak onun derinliklerinde can verdiler. Bu bir gadabı ilâhî idi. Ivan, yaptığı vahşiyane cinayetin cezasını çekiyordu. Çünkü vefat eden faziletkâr bir rahibin cesedini mezardan çıkar-

[1] Guiragos (fasıl 11) de bu ismi Hagh'pag şeklinde yazıyor. Kıpçaklar tarafından Gürcülerin mağlûbiyeti hakkında ibid. nin söylediklerine müracaat.

[2] Bu milletin ismi burada Khutehakh olarak yazılmıştır.

[3] Beşinci asır muharrirlerinden Elisée'nin bahsettiği bu şehir Şarkî Ermenistanın eski bir şehri olan Vartanaşaddır. İncici bu şehrin (Eski Ermenistan s. 538) şimdi mevkii coğrafisi meçhul olan mahallerden birinde olduğunu zikrediyor; Çamiç ise (cilt III, index) Khachên'in cenubunda kâindir diyor.

[4] Vartan burada yanılıyor; Şarkî Ermenistana kaçmağa muvafak olan yalnız Havarizim - Şah Mehmedin üç oğlundan en büyüğü Celâleddindir. Diğer ikisi, Ozlag - Şah ve Ak - Şah Khoraçan'da Nessa'dan pek uzak olmayan Vescht köyü yakınında yapılan bir muharebede Moğollar tarafından öldürülmüştür.

[5] Karni Siounik eyaletinde Kegg'arkounik kazasının en eski Ermenistan şehirlerinden biridir. Bu şehir müverrihler tarafından bazan bazan da sadece Köy ismile tavsif edilmiştir. Evvelâ ilk Ermeni hanedanı Kralisi prenslerinden biri olan Keggâm tesmiye edildi ki Hağ oğlu olan Armeng'in torunudur. Hağ bu şehrin bânisi idi. (Moïse de Khoren, I, XI. Cf. İncici, Armqn, anc. s. 265 - 268. Gürcülerin Celâleddin tarafından mağlûbiyeti hakkında benim Guiragos müstahrecime bakılsın, fasıl: III).

tarak yaktırmış ve cenazesinin üzerinde dua etmek için tehalükle koşan ziyaretçilerle alay maksadile mezarının başında bir köpek kurban ettirmişti. Cenabı Hak bu mübarek zatın liyakat ve meziyetini teslim ettiğini alenen ispat için Peçni (Pedchni) müstahkem mevki ahalisinin gözü önünde mezarının üstünde parlak bir nur tecelli ettirdi. Aynı mahalde bir kilisenin esası kuruldu. Ivan ermeni mezhebini [1] telkin eden bir rahip namına bu hürmet ve tazizi çekemedi ve bir müfterinin ilkaatına kapıldı. Fakat Cenabı Hak onu hıristiyanların (müminlerin) ıstırap içinde geçirdiği bugünü takip eden gecenin yarısında bir yıldırımla öldürdü.

Bu sırada muzaffer ve mağrur Sultan Celâleddin, evvelce sükûn içinde olan mahallerden topladığı bir cemmi gafirle Tebrize avdet etti; bir ay sonra Kak ovası tarikile Tiflise doğru müteveccih oldu, ve bir çok fenalıkları mucip olduktan sonra Khelath üzerine yürüyerek burasını zaptetti. Yağma eylediği metrükâtle zenginleşerek Sultan ve Melikil eşref (Khelath Sultanı) olan Alâeddine karşı yürüdü. Fakat mağlûp olarak bir avuç adamla, her türlü mahsul yetiştiren münbit Mough'an ovasına kaçtı. Onu evvelce memalikinden taretmiş olan tatarlar derhal üzerine hücum ettiler ve Amid taraflarına firara mecbur eylediler. Firarı esnasında, tatatarların silâhı ile mi yoksa, başkalarının da tasdik ettikleri veçhile, kendisine, yakın bir zamanda ailesini öldürttüğünden ve hiç fasıla ve istirahat vermeden yol yürüttüğünden dolayı kin besleyen adamlarından birisinin elile mi öldüğü anlaşılamamıştır. İşte döktüğü masum kanların intikamı bu suretle alınmış oldu.

Evvelce, 669 senesinde tatarların adedi pek mahdud idi. 670 senesinde (25 kânunusani 1221 - 1226) tekrar gelmeğe teşebbüs edilirse de kendilerini bu tehlikeye atmağa cesaret edemediler. Fakat adetleri son derece çoğaldıktan ve Çarmağan (Tcharmagh'an) isminde bir reisi de kendilerine ceneral nasbettikten sonra 562 de (22 kânunusani 1233 - 12 kânunusani 1234) Kantzak beldei kralisi üzerine yürüdüler ve zaptedinceye kadar uzun müddet muhasara altına aldılar. Ahalisini, çocuklar ve hoşlarına giden kadınlar müstesna olmak üzere, merhametsizce katlettiler. Bu muvaffakiyetten daha ziyade kuvvet bularak Gürcistanı istilâ ettiler, en mühim kaleler Nouîns tesmiye edilen büyük rütbedeki zabıtların hissesine düştü. Bunların her biri kendilerine isabet eden yerlere yürüdüler ve derhal, azim cinayetlerimizin cezası olmak üzere, oraların hâkimi oldular.

[1] Ermeniler, İstanbul Peskoposu Eutyhês'i 451 senesinde mahkûm eden Chal cedoine rahanî meclisinin nüfuzunu tanımıyor, bu Peskopos Hazreti İsada tabiatı ilâhîsinin tabiatı beşerîsini imha ettiğini iddia ediyordu. Fakat garip bir münasebetsizlikle, bu tariki dalâlete sapan Peskoposu afaroz ettiler. İşte o zaman Rum kilisesinden ayrılırken Gürcü kilisesi ile de kat'î münasebet ettiler.

Çağatay (Djagataï), Loré şehrini ve civar kazaları aldı; Tough'ada-Nouvin [1] bu mahallin beyi Avak'ın içinden tarđ ve tebit edildiği gayet müstahkem Gaınan şatosunu işgal etti; büyük Tcharmagh'an Ani, Gars, ve civar nahileri zaptetti; Gh'adagh'a - Nouin [2] Kedabag [3] in dört nahiyesini ve Vartanaschad'ı aldı; Molar - Nouin hissesine büyük prens Vahramın malikânesindeki istihkâmlar isabet etti. Schamk'or'u ansızın zaptettiği esnada Vahram ve oğlu Ak-bouga, tatarların kendikendilerine arzı mutavaat edenleri ve boyundurakları altına girmeğe razı olanları affettiklerini öğreninceye kadar bir mahalden diğer mahalle kaçıyorlardı. Bilâhara zaptedilen emlâki mevruselerini terkettiler, Davousch, Gadzarêth, Dêrounagan, Erkevank, Guriguians ailei kralisinden Askharthans [4] lara ait olan Medzapert [5]; Vaçag kralına ait olan Nort-Pert; ve zaptı muhal Kavazın kalesini [6] Kakig [7] Kralı tarafından bina edilmiş olan meşhur Kak kalesini arazisile beraber aldılar. Muhterem hakim (docteur) Mesrob tarafından inşa ve takdis edilmiş ve bir salıp ile kiliseye havi bulunan bütün memlekette meşhur Saint-Sarkis (Serge) manastırı bulunuyordu. Bundan başka müstahkem mevkiler, ve kayaları oyarak yapılmış bir mağarası, muhtelif kazalar ve köylerde kâin ormanlar, dere ve vadiler de vardı. Bütün bunlar Tatarların eline az bir zamanda ve zahmetsizce geçti. Bu hal, bize, memleketimizin gözü-müzün önünde ecnebilere yem olmak üzere Cenabihak tarafından teslim edildiğini anlatmak için idi. Fakat asıl daha fenası, ve bazı zaif fikirlilere göre mucibi hacalet olan şey, bahsettiğimiz hadiseden evvel, Allahın, düşmanları mukaddesat ve aizzeye karşı sevk ve tahrik etmiş olmasıdır. Kıtık ve bilhassa yaz mevsimine tesadüf etmesinden dolayı, kendini şiddetle hissettiren susuzluk saikasile büyük bir şöhret ve liyakat sahibi

[1] Guiragos, Fasil XI de Indoughada - Nouin.

[2] Guiragos, Fasil VIII de Gh'adagh'an - Nouin.

[3] Guiragos, Kédapags.

[4] Agh'sarthan Guiragos.

[5] Guiragos, Madznapert.

[6] K'avazın, yahut K'avarzin, Tzoro - ked sancağında ve Kad'dan pek uzak olmayan bir dağın eteğinde kâin ve bu dağın ismile tevsim edilmiş bir kaledir.

[7] Vartanın metninde: Kral tarafından diye yaylıdır. Ban bu (leçon) nu İncicinin kabul ettiği ve daha doğru gibi görüen şekli tercih ettim (Eski Ermenistan, s. 514). Yalnız bu Kakik'in hangi Kakik olduğunu kat'iyetle bilmek mümkün değildir. Mathieu d'Edesse, Guriguians deneilin Lor'énin Bagratides Kralları meyanında bu isimde bir hükümdar zikreder ve onuncu asrın nısfı ahirinde saltanat sürdüğünü ve David Anhogh'in'nın pederi olduğunu söyler. Bagratides'lerle aynı aileden olan ve Ani şehrine sahip olarak, birincisi 989 - 1020, ikincisi 1042 - 1045 senesine kadar tahtu calıs olmuş olan iki Kakik daha vardır.

hakim Vanağanın mağarasını zaptettiler [1]. Bu muşhur hakim, bütün telmizleri ve istilâdan kaçarak burada himaye arayan bir kısım ahali ile bu tahassungâha çekilmişti. Hazreti Mesiha imtisalen onları kurtarmak maksadile Tatarlara esir oldu. Bir müddet beraber güruhu arasında do-laştıktan sonra Kak kalesi hıristiyanlarına satıldı, hıristiyanlar onu Ya-hudiler gibi alçakça öldürmek için değil bilâkis ona Hazreti İsa gibi şerefli bir halâs temin etmek için satın almışlardı. Onun fediyei necatı Hazreti İsaninkinden 50 tahegans fazla oldu; halâskârımızı temin eden hain ruhan ne kadar deni ise o kadar da kıymetsiz bir adamdı. Vana-gan, Cenabıhakkın zaferi ve bir çok insanların selâmeti için on beş sene daha yaşadıkdan sona Hazreti İsa gibi şiddetli bir riyazetten mütevellit yorgunluk neticesinde mürşidler (havariyun) âleminin mukaddes sandı-ğında bir yer bulmak üzere terki hayat eyledi. Ruhanî mesleğini, eski takvime göre Caremê'in bir cumartesi gününde, Saint-Orens ve kardeş-lerinin, ve bizde Kudüs Patriki [2] Saint-Cyrille'in hatırasını tesit mak-sadile 18 mart veya arek ayının onunda yapılan merasim gününde ik-mal etti. Bu bayramı Kudüste geçirmeğe gitti, bu ilâhî yerin evlâdını tebrik ve onlara hürmet etmeği pek severdi.

Ve fevkalbeşer kahramanlığının kilisedeki kaside kitaplarında ebedî-leşen hatırasını telmizlerine bıraktı. 700 senesinde (18 kânunusani 1251 18 kânunusani 1252) zamanın hudutsuz olduğu yere uçu gitti.

685 senesinden itibaren (22 kânunusani 1236 20 kânunusani 1237) 714 senesine kadar (14 kânunusani 1262 13 kânunusani 1266) Tatar milletinin prenlere, Büyük denizin bu cihetindeki sekenesine, İranlılar, Aghouanlar, Ermeniler, Gürcüler nezdinde, Roma memaliki olarak tanın-mış ve Ermeniler, Suriyeliler, Yunanlılar, Müslümanlar (Dadjigs) ve Türk-menlerle meskûn nahiyelerde yaptığı mazalimi sayıyoruz. Bütün bunlar pe-derimiz ve Allahın adamı meşhur hakim Vanagan tarafından teferruatile kaydedilmiştir.

[1] Vartanın bu sözleri, Guiragosun (fasıl IX) Jan Vanaganın ve telmizlerinin ihtila ettikleri mağaradan Tatarlar tarafından muhasara edilip cebren çıkarılarak teslim alınması hikâyesini hatırlatıyor.

[2] Bu tarih Jean Diacre'ın sabit takvimi ile hesap edilmiştir. Ve filhakika o tak-vimdeki 18 mart, 10 arek'e tekabül eder. Müverrihimiz tarafından biraz daha ileride gös-terilen 1253 (Ermeni takviminin 700 senesi) tarihinde pazar günü harfi A olmuştur ve müverrihin sarahaten söylediği veçhile bir cumartesihe tesadüf etmiştir. Saint - Orens ve kardeşlerinin bayramı Ermeni ménologe'unda 20 mart olarak işaret edlmiştir. Fakat bu eserin Der Israiel tarafından müellefatı kadime matbularının el yazısı kitaplarla mukayese-sinde 18 mart alarak bulunmuştur (fasıl, J. B. Aucher, Vies des Saints, cilt XII, s. 398). Benim, Recherches sur la Chronologie arménienne 2 e Partie, Anthologie chronologique No. XC, not 2 de gösterdiğim veçhile ancien style tâbiri ya müellifin dalgınlığı veya mü-beyyizin hatasından ileri gelmiştir ve bunu bilâkis nouveau style diye okumalıdır.

Bu teferruatı bütün uzunluğile tekrar etmekten çekiniyoruz. Yalnız senelerin tarihi ve mütemmim malûmat olmak üzere şayanı dikkat vak'a hadiseleri muhtasarn ilâve ettik. Hikâyemize uzun asırlar silsilesini aşarak başladık nakıs bıramakla beraber saydığımız muhterem ediplere hürmette kusur etmedik.

691 senesinde (20 kânunusani 1243) 19 kânunusani 1203) Batchou-Nourin [1] kumandanlıkta Çarmağanı istihlâf ederek Garin şehrini aldı; muteber ye erbâbı servetten bir zat olan Oumeg ve ailesini Baron Jean Etienne [2] ve oğullarile beş kardeşini kurtardı [3].

692 senesinde (kânunusani 1243 11 kânunusani 1244) bütün Roma memleketlerini idaresi altına aldı, evvelâ meşhur Césarée şehrini, ve müteakiben Sebaste'ı zaptederek sekencesini bilâmühlet gelip arzı muta-vaat ettiklerinden dolayı affetti; sonra mukavemetlerinden dolayı ahâlisi merhametsizce katl ve esir edilen Ezengayı zaptetti. Bizim zavallı Ermeni milleti tarafından işgal edimiş olan diğer mahalleri veya eyaletleri itaati altına aldı.

Filhakika takvimimizin numara harfleri (. . .) (692) idi ve bu kelimenin [4] manasını tasdik etmek için şikâyet ve gözyaşlarına mahal ve sebebiyet verecek derecede felâketlere maruz kaldılar.

Bu musibetler yalnız hayatı değil, cumudatı da müteessir etti; dağlar, vadiler kan ve göz yaşlarile sulandı.

Bu türlü felâketler 698 (18 kânunusani 1249 17 kânunusani 1250) de tekerrür etti. Kral David ve Gürcü rüesasının isyan edeceklerinden şüphe düşen Batchou ve diğre Tatar generalleri, vücudu mukaddes yağ ile yağlanmak suretile takdis edilmiş olan kralı ve reisleri tutarak zencire vurdular. Ermeni ve bilhassa Gürcü köyleri ahâlisini esir alarak sürüklediler.

699 senesinde (18 kânunusani 1250 17 kânunusani 1251) İvanın oğlu Avak öldü; Begh'entzahank (bakır madeni) kilisesinde [5] peperinin yanına defnedildi. Alicenap, cesur ve mütedeyin bir prens idi.

[1] Guiragosun (fasıl XVIII) Patcho - Gh'ourtchi tesmiye ettiği aynı kimsedir.

[2] Ermenilere ehlihalip tarafından gelen baron ünvanı evvelce prenlere ve haizi itibar reislere verilirdi, bilâhara ikinci derecede rütbede bulunanlara izafe edilmeğe başlanmıştır; bugün nezaket ve terbiye elfazından olan efendi kelimesi yerine kullanılmağa başlanmıştır.

[3] Guiragus, s. 101, bu zatın ismini takriben aynı şekilde yazar, Oumég, ve Jean Etienne'in oğulları taraftan Garin şehrinden bir çuval derenunda kaçırılıp kurtarıldığını yazıyor.

[4] Bu kelimenin manası feryad ve enindir.

[5] Çamiç (Tehamitch) (cilt III, index) Begh'entzahant'ın Daschir sancığı dahilinde olduğunu ve İncici ise (eski E, menistan s. 536) şimdi mevkii meçhul bir mahalde bulunduğunu haber veriyor.

701 senesinde (17 kânunusani 11253) Ermenistana çekirge yağdı ve ve bir çok eyaleti zarara soktu.

703 senesinde (18 kânunusani 1254 1 kânunusani 1255 Mangu Han kendisine tâbi bütün memleketlerde tahriri nüfus yapılmasını emretti. Bu vazifeyi başlıca zabıtlarından Argon'a tevdi eyledi. Kadınlar ve çocuklar istisna edilmek şartile herkesten şahsî vergi alınmasını istedi.

703 senesinde dindar Ermeni kralı Hetum, Cengiz Han ahfadından şimal nahiyesi hakimi büyük Batu nezdine, ve oradan da Mangu Hana gitti. Bu prensler onu hüsnü kabul ederek izaz ve ikram eylediler. Bir sene sonra sükûnetle paytahtına avdet etti.

704 senesinde (18 kânunusani 1256) Mangu Hanın biraderi Helâgû, büyük bir hazırlıkla ve munzam bir ordunun başında olarak İran, Asuri, Ermenistan, Gürcistan ve Aguan memaliki üzerinde yürüdü. İlk gelen kol ordusuna bütün levazı harbiyesile beraber Romalılar memleketine azimet etmesini emretti. Korku içinde olan ahali bizim ülkenin yukarı kısmını, mübrem bir lüzüm üzerine, terketmeğe mecbur oldular. Tatarlar bütün Asyayı suğrayı, sahillere kadar, işgal ettiler ve Roma sultanına (d'iconium) ait müstemlikâta sahip oldular; o sırada büyük Helâgû bu harbe girişti 704 senesinde Méléhhideh memleketini istilâ eyledi, ve reisini tard ve tebit eylediği Alamout'ı yedi zaptına geçirdi. Muvasaletinde evvel askerleri bir kaleyi muhasaraya başlamış ve fethini kolaylaştırmıştı, bu askerler İçavour-Noın'ın emri altında idi. Avdeti esnasında Helâgû, Gürcü hükümdarı David'i ve hükümet erkânını huzuruna davet etti ve onları kabul ederek izaz ve ikram etti. Helâgûnun zevcesi Dokuz hatun, Siryanî Nasturî cemaatine mensup bir hıristiyandı. Bunların rafazî olduklarını hatırına getirmiyordu. Hıristiyanlara karşı ciddî bir muhabbet ve hususî bir hürmeti vardı. Hangi milletten olurlarsa olsunlar onların ricalalarını kabul ve iltimas ederdi. İlhan [1] ünvanını taşıyan Helâgû dahi aynı hissiyatı beslemekte idi. Tatarlar beraberlelerinde, kilise şeklinde bezden bir çadır taşırlardı, jamahar (bir nevi çan) hıristiyanları ibadete davet ederdi. Düa âyinleri hergün papaslar ve diyakuslar tarafından icra edilirdi. Burada mektepler ve çocuklar için de serbestçe gidip dinleyebilecekleri dersler vardı. Her memlekten, muhtelif lisan tevellüm eden hıristiyanlar nezdinden koşup gelen papaslar burada istira-

[1] Vartan başka bir yerde elgh'an ve ailgh'an diye yazıyor, bu kelimenin ikinci cüz'ünün manası gh'en veya khan Et. Quatermère'in İran Moğolları tarihi kitabında (cilt I s. 10, not 10) tasrih edilmiştir ve burada kaan, khakhan veya khgan ve khan arasındaki fark kâfi derecede anlatılmıştır. Kelimenin birinci cüzüne gelince; ile êl veya ail, aynı muharrir tarihi Vasıfa göre büyük manasını tazammum eylediğini söylüyor, şu halde ilkhan (ilhan) büyük han demektir.

hat ve sükûn ile yaşarlardı. Sulh ve sükûn istemeğe gelen bu papaslar arzularına nail olurlar ve türlü türlü hediyelerle memnunen avdet ederlerdi.

705 senesinde (17 kânunusani 1256 16 kânunusani 1257) şimal ülkesi büyük valisi Batu vefat etti. Aynı senede oğlu Sartak, kardeşleri tarafından zehirlenerek öldü. Pederinin kendisine hükûmeti terketmesini ve Mangu Hanın da bunu tasdik ve hatta diğer bazı ülkeleri de malikâne-sine ilhak eylemesini çekememişlerdi.

Vefatı hıristiyanlar için bir matem olmuş ve derin teessüfleri mucip olmuştu. Çünkü kendisi de tam bir hıritiyandı. Dinimize, kendi milletinden ve ecnebilerden eşhas kazandırmak suretile bir çok kimselerin necat ve selâmetine bais olmuştu.

707 seuesinde (1 kânunusani 1258 15 kânunusani 1259) cesur Helâkû, rivayete nazaran eski Babil'e [1] on gün yaya mesafede Dicle üzerinde kâin, Ermeni takvimi 194 senesinde (48 mayıs 745-23 mayıs 746) Bbu Cafer ve İsmaililer tarafından beş yüz on yedi sene evvel inşa edilmiş olan Bağdat şehrini aldı. Helâkû Halife Müstasemi kendi elile öldürdü. Orada bulunan hıristiyanlar Kralıca Dokuz hatunun emir ve tavassutu ile kaçırıldılar. Bu halife Ermeni takviminin altmışıncı senesinde (27 haziran 611 - 27 haziran 612) [2] de zuhur edip en son nesli 707 de nihayet bulan Hazreti Muhammedin ahfadından idi.

İlhan Helâkû Bağdadı tahrip etmekten avdet ettiği sırada Meîafarekîn, bu ölüm şehri (martyrs) Martyropolis, hücuma maruz kaldı. Muhasara iki sene devam etti. Bu beldenin sahibi olan Melikil Kâmel Helâkûnun oğluna [3] teslim olmaktan imtına ederek kapılarını kapayıp onunla harbetti. Adaliens (Etel) [4] ailesine mensup olan bu Sultan Cenabı Hakkın gazabına uğradı; çünkü kılık, mahsurları ekle salih ve gayri salih bir takım hayvan etlerini yemeğe, sonra fakirleri parçalayıp yemeğe, ve nihayet kendi çocuklarını ve en sonunda da birbirlerini yemeğe mecbur etti. Rahiplerin reisi ve amiri açlığın verdiği şedit bir tehevvrle hemcinslerinin etini yedi. İtirafnamesini. günün birinde gözü-

[1] Guiragos, fasıl XXIV, Bağdadın imarı tarihinden Kelâkû tarafından zaptına kadar geçen müddetin 510 sene olduğunu söylüyor. Bu tehatüf elyazısı kitaplarda *lettres numérees* lerin tevlit ettiği karışıklıkla izah edilebilir. t, 7 ve t, 5. Bağdad 762 de inşa edildiğinden aynı müellifin kitabında muharrer 194 ermeni tarihi de sahih değildir.

(Cf. mes recherches sur la chronologie arménienne, t. 1, 2° kısım, Anthol. chronologique, n° XXIII.)

[2] Cf. mes recherches sur la chronologie armenienne, cilt 1, 2 inci kısım. Anthol. chronol. no. VIII, Ermeni tarihi üzerine.

[3] Yschmouth veya Dschiasmouth.

[4] Eyoubî ailesinden demektir (bu tabir hakkında Guiragos fasıl XXXV şe mü-racaat).

me ilişir ve bu suretle Cenabı Hakkın afvine mazhar olurum ümidile bir kâğıda yazdı. Kendisini o kadar şedit alâm ve ıstıraba kaptırdı ki bu hal nihayet onun mevtine sebep oldu. Ümit ettiği gibi, yazılmış olan itirafnamesini gördük. Cenabı Hakkın afvine mazhar olacağında itimadımız vardır. Bu kitabı mütalâa eden sizler, bütün kalbinizle Allaha yalvararak onun ve müstensih hâkim Thomas için âmin deyiniz.

708 senesinde (16 kânunusani 1259 - 15 kânunusani 1260) mufassal tarih yazan muharrirlerin hikâye eyledikleri veçhile Helâgû, şehir ve eyaletlerini zaptettiği Elcezireyi istilâ eyledi. Ermeni Katolikosu gelip Helâgûyu bularak takdis etti. Helâgû dahi ona karşı pek ziyade dostlukla mukabelede bulundu. Bu Prensın Şam (Suriye) memleketine seferi esnasında, rayeti altında bizim hükümdar Hetum dahi vardı ve her tarafta ruhanî ve gayri ruhanî hıristiyanları ölümden kurtardı. Cenabı Hak günahlarını affederek ona ve ahfâdına uzun ömürler ihsan eylesin.

Helâgû Mough'an avasındaki kışlık ordugâhına avdet etti. Yazın, bazıları tarafından Taran avası tesmiye edilen Tar'in kazasında yerleşiyordu. Burada mağaralar ve dağlar ve bütün etrafta mütemadî ivicaçlar vardı.

Bu yer hoşuna gittiği için arzusuna göre binalar inşa etti, ve burada bir şehir vücude getirmeyi kararlaştırdı. Bu plânın mevkii icraya vazı ahalinin eza ve cefa altında inlemesini mucip oldu. Çünkü gerek insanlar, gerek hayvanlar uzaklardan ağır kereste taşımak angariyesine tâbi tutuldular.

709 senesinde (16 kânunusani 1260 - 14 kânunusani 1261), Martyropolis), yalnız müdafiler için değil, müttefikleri Tatar veya Hıristiyan muhacimler için de müthiş ve musibetli olan bir muhasaradan sonra hariçten ve dahilden yapılan muharebe neticesinde zaptedilebildi. Büyük prens Greguvarın oğlu güzel bir genç olan Scvata de Katchen burada telef oldu. Allaha ve İlhana sadık kalan bu genç harikulâde şecaat göstererek lâyemut bir eklil kazandı. Kalbinde Allah korkusu olan ve Hazreti İsa uğrunda kanlarını akıtanların muzafferiyetine iştirâk edecektir.

Aynı tarihte, Helâkûnun Şamda bırakmış olduğu hıristiyan dinini neşretmekte bulunan büyük ceneral Kıt-Bouga'nın kumandası altındaki takriben on bin kişilik asakiri mustahfaza kılınçtan geçirildi. Mısır Sultanı sayısız bir ordu ile ona Thabor dağı eteğinde ona hücum etti. Elbise, at, yiyecek verdi; tatarlar ve hıristiyanlar, Hetuma dua ederek efendilerinin yanına avdet eylediler. Mesihin namı, ecnebilere ve bizimkiler tarafından işte bu suretle kralın şahsında resmen tazim ve tekrim edildi [1].

[1] Bu sefer hakkında Guiragos, fasıf XXXVI ya müracaat. 61 inci Agh'ouans'lar Katolikosu.

710 senesinde (15 kânunusani 1261 - 14 kânunusani 1262) kral ahfadından olan Prensler Prensi Celâl çektiği gaddarâne alâm neticesinde Hazreti İsanın ve din uğrunda terki hayat edenlerin akibetine iştirâk etti. Bazı müslüman müfteriler onu ihbar ve Argh'oun'a teslim ettiler; Müslüman memleketine (Dağıstan) Kazwîn (Gh'azwîn) ne sevk edildi. Burada gece vakti vücudünün bütün azalarını kesmek suretile katledildi. Mahvinin yegâne sebebi hararetle bir hadimi olduğunu, oruç, dua ve iyiliklerle ispat eylediği Hazreti İsa'ya karşı olan aşkı idi. Pazartesi gecesini uyanık ve ayakta geçirdi. Bu hal ihtiyarlığına kadar devam etti. Hazreti İsa bu din fedaîsinin vefatını tebçil için paralanmış cesedi üzerine semadan nur indirdi. Bu harikaya şahit olan katiller titreyerek naşı susuz bir sarnıca attılar; orada kendi taraftarlarının gelüp onu Kantzçar manastırına götürerek ecdadının bulunduğu lâhitler yanua defnedinceye kadar orada kaldı. Onu taşıyanlar dahi aynı ziyaları müşahede eylediler.

Ermeni takviminin aynı tarihinde Gürcü Generalı Şehinşah¹⁵¹oğlu Zak'areyi gençliğinin en parlak bir zamanında, ve her adımında muvafakiyetlere doğru yürüdüğü ve umumun nazarı dikkatini celbe başladığı bir sırada İlhan Helâkûnun kapısı önünde katlettiler. Bir takım asılsız ittihâmâtın kurbanı oldu. Her şeyden başka bir de hazinesi kraliye girecek verginin tahsili esnasında mümanaat etmek gibi bir hareket dahi isnat edildi, vefatı bütün gürcü milleti ve civar ermenileri tarafından acı bir elemle karşılandı, bu vak'a, sebebi hayatı olan ailesi için ne kadar daha acı olmuştu. Bu umumî matem arasında pederinin derhal yüreğine inerek öldü. Pederi, muhtelif Bagratit hanedanının ilk reisi olan kralın paytahtı ve mahalli ikameti Ani senyörü ve diğer eyaletlerin hâkimi gibi Şehinşah ünvanını taşırdı Filhakika bu lâkap Ani Senyörüne krallar kralı manasına olarak verilmiştir.

"İstirahati tam,, manasına gelen esrarengiz Tch,2 adedi ve "mukaddes,, manasına olan J gelecek sabat de Dieu (Allahın camartesi günü) de Azizlere istirahat verileceğini bildirmektedir. Bu sözün biraz evvel zikredilen iki meşhur adam tatbik edilmiş olması muhtemeldir. Bu hal yukarıda kaydedilen tarihte ve müminlerin duaları arasında vukua gelmiştir.

711 senesinde (15 kânunusani 1262 - 14 kânunusani 1263), Agh'ouans [1] katolikosu) senyör Nersès tedavisinde tıbbın aciz kaldığı istiska illetinden vefat etti. İmtisale şayan hayatı iyilik yapmakla ve hilm ve mülâyemetle geçti.

[1] Şahhatouni listesinde üçüncü Nerses (Description des cinq districts de l'Ararad, cilt II, s. 341) 1235 ten 1262 ye kadar yirmi yedi sene hüküm sürmüştür.

712 senesinde (15 kânunusani 1263 - 1 kânunusani 1264), büyüklük ve asaletile şayani hürmet olan meşhur Allahın pehlivanı, ve Kartman kazası ve diğer kazalarında rahibi, doktoru ve baş peskoposu olan ve Douetsi lâkabı ile de tanılan senyör Jean Hazreti İsa tarzında vefat etti. Her cuma ve çarşamba günleri gibi [1] «trois Cinquantaines»leri [2] bir lokma ekmek yemeden, bir damla su içmeden geçirirdi. Kudüs hacı-lığına yalın ayak gitti, «Résurrection» gününe kadar büyük pehriz müd-detince ağzına ekmek koymadan ayakta durdu. Bu mukaddes belde- de bulunan frenklerin hayret ve takdirini celbetti, çünkü yalnız ayakta ve oruçlu olarak kalmadı, fakat tam bir sükûn içinde Hazreti İsanın mer- kadine lâmbaları üzerine inen ilâhî ateş hakkında dönen rivayetin mahi- yeti hakikiyesini bariz bir işaret ile ilham eylemesini Allaha yalvardı. Yanan Ermeni lâmbaları idi. İşte bize naklettiği rivayet :

Türbedarın bize karşı hususiyeti vardı ve bizi derağuş ediyordu. Hadisenin tahakkukunu göstermesini kendisinden rica ettik; bana dedi ki: «Lâmbalar satın al ve kendi elinle talik et» söylediği gibi yaptım; lâmba satın aldım ve İsanın merkadi üzerine, birisini franklar namına sağ tara- fa, diğerini Yunanlılar namına sol tarafa, Ermenilerinkini de ortaya astım. Her zaman yaptıkları gibi türbedarın verdiği mühür ve anahtarla kapıyı kapadık ve mühürledik. Mukaddes cuma günü idi (Vendredi Saint) ertesi günü bütün şehir uzak manatıktan gelen hacılarla beraber duada iken türbedar bana dedi ki: Sen «Senyör emrediyor, aç çünkü ziya nazil ol- du», ileriledim mührü kırdıktan sonra açtım; ve filhakika şüphe götür- mez bir surette ortadaki lâmba yanmıştı ve tarif edilmez bir aydınlıkla parlıyordu. Bu mucize bu adamın muhterem ve meşhur olmasına sebep oldu.

Senyör Jean da atideki hikâyeyi nakletti :

Bitillâhim beldei mukaddesini ziyaret ettim ve oradaki kilise du- varlarına resmedilmiş Havariyunun tasvirlerini gördüm. Müslümanlar on- arı tahkir maksadile gözlerini oymuşlardı. Bu mukaddesata karşı yapılan hüremetsizlik beni mükedder etti. Havariyuna hitap ve dua ederek tas- virlerinin böyle her tarafta resmedilmesini muvafık görüp görmediklerini bana bildirmelerini niyaz eyledim, Kudüse avdetimin ertesi gecesi rüyam-

[1] Çarşamba ve cuma günleri, bütün sene zarfında, ermonilerde imsâk ve perhiz günleridir.

[2] Zannederim ki muharrir burada Ermeni kilisesinin başlıca üç büyük perhizini : büyük Pâques carêmini, Hazreti İsanın tecelli ve urucu arasındaki üç haftasını ve küçük perhiz (carême de l'Avent) ni işaret ediyor. Bugün (Cinquantaines) denilen yalnız iki carêmes vardır; iki hafta ve üç güne tenezzül eden küçük perhiz, ve Épiphanie'ye takad- düm eden ve altı günden ibaret olan perhizdir (mes recherches sur la chronologie ar- menienne III üncü kısım, tableau D.) ye bakınız.

da iki heybetli adamın bana yaklaşmakta olduklarını gördüm «Siz kim-siniz ey zahitler» diyerek onları karşıladım «Biz, hıristiyanların tasvirleri-mizi yapmak itiyatları hakkında seni tenvir etmemizi rica ettiğin Pierre ve Jean'ız; bu bizim kat'iyen hoşumuza gitmiyor, bundan dolayı yorgu-nuz; bu husustaki arzumuzu her tarafta izhar ediyoruz fakat hiç ehem-miyet verilmiyor» diye cevap verdiler.

Kudüste Senyör Jeana refakat etmiş olan rahip atideki hikâyeyi nakletti:

«Jean, ziyaretinin son merhalesine kadar yalın ayak gitti, bir gün beni yanına çağırıp dedi ki: «Ayağımı muayne et, acıyor ve beni çok rağatsız ediyor.» Büyük tiken parçasının batmış ve cerahat toplamış ol-duğunu gördüm. Muvasaletine kadar bu hâdiseden hiç bahsetmemiş ol-ması hayret ve takdirimi mucip oldu; Allaha ve ziyaretine geldiği mu-kaddes yerlere olan aşkı için tahammül ettiği bu acıya ehemmiyet ver-memişti. Piri fanî oluncaya kadar bu müşkil ve ağır ziyarete devam etti. Meşhur Nor - pert manastırında İsa gibi ebedî uykuya daldı; inşa etmiş olduğu kilisenin kapısı yanına defnedildi. Bagradit Kralı zürriyetinden olan Vasak'ın (Vaçak) yardımı ve kendi arzusuyla daha bir çok binalar inşa etmiş ve diğer bazı faydeli eserler meydana getirmiştir. Bu mübarek zatın hatırası katolik kilisesinde, Allahın huzurunda tükenmez lâtif bir rahiya şeklinde ebedileşmiştir».

712 senesinde (15 kânunusani 1264 - 13 kaânunusani 1260) İlhan, büyük Helâkû, Schnorhavor (güzel) isminde bir adamla bizi nezdine da-vet etti. Bu adam, umumun ve bilhassa Helâkûnun valilerinin ve evvelce nezdine giderek pek ziyade hüsnü kabul gördüğü şimal manatıklı valisi Batunun ve bizzat Helâkûnun hürmet ve muhabbetini kazanmış bir zattı. Schnorhavor, beni ve bana refakat eden biraderlerimiz hakim Sarkis, Gregovar (Kirkor) ve Tifliste müteehhil Avakı, kendi parası ve kendi hayvanlarla nakletti. Bu kudretli hükümdar Helâkûyn, Tatar tarihinin başlangıcı olan Roma takvimine nazaran temmuz ayı iptidasında ve bi-zimkine nazaran Arak ayına müsadif merasim esnasında gördük. Bu mil-letler o zaman takriben bir ayı bayram içinde geçirirlerdi. Ve bu vakte kurultay derlerdi ki «Assemblée solennelle» manasına tekabül eder.

Filhakika yapılacak işler hakkında görüşmek için Cengizhan sülâle-sinden diğer Hanlar, büyük memurları refakatinde oldukları halde reisi azamın etrafında toplanırlardı. Bunlar her gün yeni ve muhtelif renkli elbiselerle görünürlerdi. Tatarların hâkimiyetleri altına aldıkları bütün prens, kral ve sultanlar beraberlerinde getirmiş oldukları bir çok muh-teşem ve güzel hediyelerle burada ispatı vücut ederlerdi. Bunlar meya-nında Ermeni Kralı Hetumu, Gürcü Kralı Davidi, (Antioche) Antiyoş

Prensini ve İrandan gelmiş bir takım sultanları gördüm. Helâkûnun huzuruna kabul edildiğimiz vakit, Tatar adeti vechile diz çökmek ve eğilmek usulünden bizi muaf tuttular, hıristiyanlar yalnız Allah karşısında secde ederler. Bize şarabı takdis ettirdiler, ve elimizden kabul ettiler. Helâkûnun ilk sözleri şunlar oldu:

“Seni buraya beni görmek ve benimle tanışmak ve bütün kalbinle benim için dua etmek için davet ettim., Mükâlememizin hepsini yazmak şüphesiz lüzumsuzdur; bizimle uzun uzadıya konuştu ve bütün suallerine cevap verdik. Bize yer gösterdikten sonra şarap ikram ettiler, ve bana refakat eden biraderler (frères) kasideler terennüm ettiler; Gürcüler kendi resmî âyinlerini icra ettiler. Suriyeliler ve Tatarlar da onları taklit eylediler. Her taraftan koşup gelen rahipler, Tatarların nazarı dikkatini celbeylediğinden İlhan dedi ki: “Ben yalnız seni çağırdım, şimdiye kadar görmediğim ve bundan sonra da göremeyeceğim bu hal nedir? Seninle beraber papazların da beni ziyaret ve takdise gelmesi ne gibi bir hâdiseyi tazammun ediyor?,” ve devam ederek: «bu zannederimki Allahın, benim lehiime meylettiğine bir delildir,» Bizde cevaben: «Bu fevkalâde müsabakadan kendimiz de mütehayyiriz; mamafi buna verilecek mana her halee senin ifade ettiğinden başka bir şey değildir.» «Seninle hususî görüşmek isterim.» dedi ve fil hakika bir gün etrafında geniş bir yer açarak saray adamlarını uzaklaştırdı ve yalnız iki kişi huzurunda benimle uzun uzadıya, çocukluğundan, ve hıristiyan bulunan validesi zamanından itibaren hayatında geçirdiği vak’alardan bahsederek konuştu. «Bir çocuk her ne kadar sütüne tarafından büyütülmüş olsa da büyüdükçe validesini sever; hıristiyanlar hakkında muhabbet beslemekten hali değiliz. Bana söylemek istediğin şeyleri söyle» dedi. Aynı zamanda ellerimi tutmuştu. Allahın bize ilham ettiğini söyledik. «Diğer insanların ne kadar fevkinde olursan o kadar uluhiyete yaklaşmış olursun. Tahtı ilâkî onud tamamen doğru olan muhakemesi üzerine istinat eder. O her milleti dünyaya hâkim kılarak tecrübe etmiştir. Sana gelinceye kadar bu milletler dünyayı tahrir etmişler ve bedbahtlar hakkında merhametsiz davranmışlardır; şimdi onlar acı bir hizmetkârlığa, ve Allahın huzurunda gözyaşlarla inlemehe mahkûm olmuşlardır; iktidarı olanlardan alıp başkasına vermiştir. Şayet siz milletlerin hayırâhı ve zaiflerin merhametkârı iseniz onu elinizden almaz, verdiklerini size bırakır; istediği zaman atıyesfni birinden alır diğerine bahşeder. Kapına içlerinde Allah korkusu olan ve sana sadık bulunan kimseleri al, sana müracaat eden ve takdim edecek âdiyesi bulunmayan gözü yaşlı fakiri memnunen yerine gönder. O seni tahattur edecektir. Hükûmetini, müfsit atıye ve ihsanlaraa kendini kaptırmadan iffet ve istikametle ziyaret edecek adamlar tarafından teftiş ettirt». Bu mesele üze-

rinde uzun müddet görüştük. Bana cevaben: «Bütün söylediklerini kalbime sakladım, nasıl oluyor da bütün bu fikirler hâk oluyor ve daima bana muvafık geliyor? Allah mı sana hitap etti? Sana göründü mü? - Hayır, dedim, ben bir zavallı günahkârdan başka bir şey değilim. Fakat Allaktan ilham alan insanların yazmış oldukları kitapları okuduk; kıralların kalbi onun elindedir. Bu sır bana kitapların yardımı olmadan ifşa olundu» ve ilâve ettik: Cenabı Hak huzurunda sonra da samimiyetle meşbu olan senin yanında söyleyecek sözümüz vardır. - Pek âla söyle, dedi. - karada ve denizde yaşayan bütün Hıristiyanlar sana kalben sadıktırlar ve sana dua etmekten fariğ olmayacaklardır. - Buna inanırım, diye cevap verdi; fakat hıristiyanlar Hak yolunda değiller, bana dua etmeleri neye yarar? Dua etseler de Allah onu ne zaman kabul eder? Hıristiyan rahibi (prêtre) [1] Allahı yere nüzul ettirebiliyor mu? Fakat diyeceksiniz ki esasen dua edenler Hak yolunu takip edenlerdir. «Bu mesele üzerinde biraderimle harpten çekinmeyiz; çünkü biz hıristiyanları severiz, onların mezhebi sarayımızda rağbet bulmuştur. Halbuki biraderlerim müslümanlara karşı teveccüh gösterirler ve onlar arasında İslâmiyet intişar etmiştir, fakat sen niçin koyun postu giyiyorsun da altın ile mensuç bir elbise iktisap etmiyorsun?» Cevaben «Ben yüksek bir şahsiyet değilim ve kibar yetişmedim, ancak basit bir rahibim» dedim. Dedi ki: Sana altın ile nescedilmiş bir libas vermekle şeref bahşedeceğim ve bir çok ta altın para vereceğim». Nazarımızda altın ile toprak aynı kıymeti haizdir; bundan daha değerli ve efendimize daha lâıyk bir şey istiyoruz: ahaliye karşı rahim ve şafakat. Rahip, diye ilâve etti. Kilisesine buhur satın alabilecek kadar ehemmiyetsiz bir akçe dizisini arkana bağliyaçağım, şayet bunu almadan avdet edecek olursan Han tarafından kabul edilmiş olduğuna kimse inanmaz. Benden talep ettiğini yapacağım. Memleketlerimi teftiş için adam göndereceğim».

Kendisinden gitmek için müsaade talep ettiğimiz vakit bizi yanına çağırıp yeniden mülâkat etti; elinde bir Baliş [2] tutuyordu ve iki elbise diktirmişti. Evvelki mülâkatımızda bahsettiğimiz şeyleri hatırlattık. «İlhan, dedik, bu masraf senin sarayından çıkar ve elbiseler eskir. Biz senden hiçbir şeyden müteessir olmayacak bir şey istedik. «Dün istediğin şeyleri

[1] Prêtre kelimesile Moğol lisanına ait olan ve hiç bir lügatta bulamadığım mē-loun'nun ifade ettiği manayı kastedtim. Binaanaleyh bunu ancak bir faraziye üzerine tercüme ettim. Moine manasına da gelmek ihtimali vardır. Vartanın gözümün önünde duran kopyesi mevcut ve Rusya ermenileri tarafından müstamel bir nevi Cursive yazısıyla karıştırılması mümkün olan mēschoun diye de okunabilir.

[2] Baliş altın veya gümüş bir para idi. (Bunun hakkında Ohsson'un Moğollar tarihi, cilt II, s. 641, not v, ve Et. Quatermère'in, İran Moğolları tarihi, s. 320 - 321 re bakınız).

yaptım» dedi; «Benim emrimle bir iarlık [1] kaleme alınmıştır. Onu okut ve lüzum göreceğin şeyleri ilâve ettirt. Memleketinin ve senin muhafaza ve şahsının ihtimamını Sakhalthou ve Schampandin'ne tevdi ettim: emredeceğin şeyleri icra edeceklerdir». Teşekkür ettik. Bu tafsilât ihtimal ki fazladır. Fakat bunları bu mükemmel ve lütufkâr Prens Helâgûnun hatırasını teyit için kaydettik; bizden sonra gelecek olanları müstefit etmek ve onlara bir numunei imtisal olmak üzere naklettik. Kim bilir?: 714 senesi iptidalarında (14 kânunusani 1265 - 13 kânunusani 1266) bu kudretli hükümdar kendisinden daha kudretli bir sâinin geldiğini görerek mükedder oldu. İlk babamıza verilen hüküm ve karara boyun eğdi. Çünkü o da Hazreti Adem evlâdından idi, dudaklarını, bütün nesillerin içtiği ve içeceği kupaya batırdı, her ne kadar lezzeti ona acı geldisede ölümün ödünü tattı. Fakat bunu Hazreti İsa ve o ona itikadı olanlar gibi memnuniyetle yapmadı.

Filhakika Helâgû münecimler ve sahte papazlar tarafından Sakya Mouni (Schagmonia) tesmiye ettikleri bazı sanemlerle aldatılmıştı; bunun 3047 yaşında bir ilâh olduğunu ve 37 toman (touman) daha yaşıyacağını iddia idiyorlar; (bir toman on bine muadildir) bilâhre bunun Naydari (naïdari) (nantrîn) isminde başka bir ilâh tarafından tardedileceğini söylüyorlardı. Bu papazlar Tatarlar tarafından Touïn tesmiye edilmişlerdi ve Helâgûnun emniyet ve itmadını kazanmışlardı. Harp ilân edilip edilmeyeceği onların kehanetine göre kararlaştırıldı. «Uzun müddet yaşıyacaksın; ihtiyarlığın son derecesine geldiğin zaman tekrar bir vücut iktisa edeceksin;» cümlesini tekrar ederlerdi; onu bu sanemler için bir mabet inşaasına ikna ettiler. Kendisi dua için oraya giderdi. Bu papazlar istedikleri şeyi gayıptan haber verirlerdi. Kendisile, ikinci bir ziyaretimizde daha iyi tanışarak bazı münasip sözler söyliyeciğimizi ümit ediyorduk, çünkü mültefit ve hayırhah tabiatına ve hıristiyanlara karşı gösterdiği merbutiyete güveniyor ve kendisince de esasen malûm olan hıristiyanların kuvvetlerini teşkil eden amilleri göstermek ve mahremane görüşmek istiyorduk. Bu sırada hastalandı.

Bu papazlar, keçeden mamul sanemleri ve atları konuştururlardı; falcılık sanatının kendilerine talim ettiği hile hususunda pek mahir idiler.

Bu milletler, kendilerini bize tağaddi hususunda itidalkâr, etbise hususunda mütevazî, iffet ve ismet taraftarı, evlenmek hususunda ve kadınlarla münasebette tahditkâr gösterirlerdi; derlerdi ki yirmi yaşında evlenmeli ve vazifei zevciyeti otuz yaşına kadar haftada üç gün; otuzdan kırka kadar ayda üç, kırktan elliye kadar senede üç defa ve bu yaş

[1] Moğolca iarlık, yüksek bir mevkide bulunan kimsenin sözü demektir.

geçtikten sonra da hiç yapmamalıdır. Harpte indirdikleri darbelerin şiddeti bilhassa bu rejimden ileri geliyor.

Bu esnada meş'um gün geldi ve ölüm geniş ayaklarla bu yüksek dağı ezdi, bu mağrur hakimi ecdadının seviyesine kadar indirdi; çünkü kitabı mukaddes, düşecek olan bir dağ muhakkak yıkılır der. Peygamberin şu sözü tahakkuk etti: «Beşerin zaferi tarlaların çiçeği gibidir.» Lâ-yuhtî ve âdil olan Cenabıhak, tabiatan kendinde mevcut olan ve ecdadının kanunlarına tebaan yaptığı iyiliklerden dolayı onu mükâfatsız bırakmaz, çünkü Tatarların, Cengizhan kavanini asliyesi tesmiye eyledikleri (iaçak) [1] yalanı, hırsızlığı, ziyarı meneder, hemcinsini kendi gibi sevmesini, sövüp saymayı, hattâ kendisine yapılan fenalığı unutmayı, kendi arzusuyla dahalet edenlere merhamet etmeyi, civar şehirleri ahalisini her türlü vergiden muaf tutmayı ve Cenabıhakkı tahsis edilmiş olan mabedlere hürmet etmeyi emreder. Helâgû, kavait ve nizamata riayet edilmesini arzu eder ve kendisi de bizzat bunu tatbik ederdi. Burada, sözlerinden birini hatırlıyoruz: «Sizlere kendimiz için dua etmeyi tavsiye eden bizler, bunu ölümden kurtulmak için değil, çünkü bunun kabili içtinap olmadığını biliyoruz, düşmanlarımızın ihanetle mahvı telef olmamaklığımız için tavsiye ediyoruz». Bu duanın kabul edilip edilmediğini yalnız Allah bilir, çünkü bu Prensin hain bir el tarafından zehirlenerek öldüğü şayiası çıktı, bilâhara bu havadisi sakladılar. Bu sırada, Helâgûnun vefatı haberinin etrafa intişarından evvel, büyük Kraliçe Dokuzhan bize şu gizli haberi gönderdi: «İlhanı seven Allah, onu bu dünyadan aldı; dünyada arzu ettiği şeyi vermişti; İmparatorluk. Şimdi de ona başka bir devlet verdi; kilisede kendisi için ayın yapılacak mı yoksa yapılmıyacak mı?» cevaben: «Ayın yapılmıyacaktır; fakat sadaka dağıtınız ve vergiyi tahfif ediniz». dedik. Suriyeliler bilâkis bu merasimin yapılmasının kanunen caiz olduğunu iddia ettiler.

Kraliçe, Helâgûnun büyük oğlu Abakanın, pederinin bırakmış olduğu vasiyetname mucibince tahta iclas edilmesi keyfiyeti hakkında fikrimi sordu. Kitabı mukaddeste muharrer olduğu veçhile tacın ilk evlâda verilmesini tavsiz etti ve dedik ki: Vasiyetname münakaşa kabul etmez bir muahededir ve feshi kabil değildir. Netice bu şekilde oldu. Aynı kandan olan ye İlhan Takudar tesmiye edilen bir prensi, Abakayı pederi Helâgûnun tahtına ilcas etmeğe geldi. Bütün ordu bu intihabı tasdik ile arzı ubudiyet eyledi. Fakat günahlarımız sayısız olduğu için matemlerimiz de hesapsız oldu; üç ay sonra dindar Kraliçe Dokuz Han Hazreti İsayâ iltihak eyledi. Bristiyan milletleri büyük bir yese ve ümitsizliğe

[1] Moğolea (.) dir. M. Schmidt kendi lûgat kitabında «kanunî avamir ve idare» diye tercüme ediyor.

düştüler, çünkü bu Prensin hayatında İlhanın yarası derhal iltiyam bulmağa başlamıştı. Kraliçe hristiyanlığın gittikçe parlayacağı hakkında ümitvardı. Hristiyanlığın yaptığı bütün tarakkileri, fikrimizce, hep ona medyundur. Fakat iyiliklerin menbaı Cenabıhak olduğu için hiç bir vakit ümitsizliğe düşmemelidir. Hakikaten, Allah Dokuz Hatun'un bıraktığı boşluğu, akrabalarından Duktan isminde zahit bir kadını yerine ikame etmek suretile, duldurdu.

Vataz'ın [1] kızı Despina, Abakaya zevce olmak üzere Yanunlılar dezdinden geldi. Despina, evlenmeden evvel Abakanın vaftiz edilmesini arzu etti ve filhakika izdivacı, ancak prensin muzaffer İsa namına vaftiz edildikten sonra vukua geldiği rivayet edildi.

Bu tarihte günahlarımızın cezası olmak üzere kitabı mukaddesimiz bazı genç çocuklarımızla beraber bir haydutun eline geçmişti; fakat İsanın şefaatile bu çocuklar derhal kurtarıldı. Kitap, bir buçuk sene sonra, satılmak üzere Tiflise götürülmüş olduğundan Meler isminde kardeşlerimden birinin evinden satın alındı. Allahıma ve azizlerine binlerce şükürler olsun.

715 senesinde (14 kânunusani 1266-13 kânunusani 1267) Batu ve Sartak'ı istihlâf etmiş ve islâmiyeti kabul etmiş bulunan şimal ülkesi valisi Bereke Helâgûnun vefatını haber alarak muazzam bir ordunun başında Kour'a (Cyrus) doğru ve cenup sahiline, Abaka ile biraderinin ordugâhı önünden yürüdü. Pederinden sonra ispati mevcudiyet ettiğini göstermek için cenup sahili üzerinde ordugâh kurmuş olan Abaka ve biraderi İşmut (Yschmouth) askerlerine kendini gösterdi ve onları tamamiyle mağlûb ederek nehri geçip müslümanların memnun nazarları önünde kemali huzur ve rahatla ibadet için haç mahalline [2] geldi. Buralarda korku içinde bekleyen asker Şipar tesmiye edilen bu nehrin boyunca sağlam bir istihkâm inşa ettiler ve kış müdafaa hazırlıklarıyla geçirdiler. Bereke o zaman muzafferiyetten kat'i ümit ederek memleketine avdet etti ve ertesi yaz vefat etti. Kendisinin sulhperver olduğu ve kan dökmekten içtinap eylediği rivayet olunur.

Bizim takvimimizin aynı tarihinde, sonbahara doğru gadabı ilâhî bizim tarafa teveccüh etti. Filhakika Mısır Sultanı (Beïbars) Bondokdari, Ermenistan kralı Hetumun Tatarların yardımile zapdetmiş olduğu kalelerin

[1] Prenses Marie, Michel Paléologue'un kerimesidir. Validesi Diplovatze ailesindedir. Moğollar ona Abulfarac ünvanını vermişlerdir, sebebi Vartan gibi yunanlı Antiche patriki Euthymius'un refakatinde bulunmasındandır. Helâgûya zevce olmak üzere gelen Marie, muvasaletinde bu hükümdarı vefat etmiş bulduğundan oğlu Abaka ile izdivaç eyledi (Cf. Pachymère, Histoire rerum a Michaele Paleologo gestarum, III, m, s. 99).

[2] Metinde arapça kelime olan hac, pélerin vardır. Bereke şüphesiz müslüman bir velinin civarda bulunan türbesine gitmiştir.

iadesini talep etti. İade etmekten imtina eyliyen Hetuma karşı (çünkü Tatarların yardımına güveniyordu) tehevür eden Sultan azim bir ordu topluyarak kendi generali Sim-el-Maut (Semlemoth) ın kumandasına tevdi edip Kilikyaya [1] gönderdi, bu mıntakaya anı bir surette hücum eylediğinden Mısırlı Ceneral kralın payitaht ve mahalli ikameti olan Sisi zaptedip kiliseleriyle beraber yaktı. Mahzende saklı bulunan hazinei kraliyi keşfederek bir yığın servet ele geçirdi. Yalnız bir kap derununda altı milyon altın tahegan olduğunu iddia ediyorlar. Tahribatını ta Adanaya kadar uzattı. Müteakiben Mısırdan aldığı talimat üzerine bir çok ganimetlerle yüklü olarak ve istilâ esnasında mahvolanların başka arkasında kırk bin esir sürükleyerek avdet etti. Fakat bizce en büyük, en müellim ziya, kralın oğlu genç, güzel, henüz hayatının en tatlı bir zamanını yaşayan ve umumun muhabbetini kazanmış bulunan Thoros'un vefatı olmuştur. Kim olduğu kendisine sorulduğu zaman hayatın bağışlamalarından korktuğu için söylemedi. çünkü pederini hayatta iken istihlâfa hazırlanan büyük biraderi Leon ile beraber esir edilerek ailesine ve memleketine bir yük olmaktan çekiniyordu.

İlk esirlerimizden birincisi Leondur, hatırası içimizi yakan, kalbimizi parçalayan bir elemdir. Yedi ilâhî bize gadabla çarptı, fakat aynı el, genç Prensimizi iade etmek suretile yaralarımıza merhem vurarak bizi şifayap edecektir.

Düşmanlarımızın onu diğer esirlerle beraber götürdüklerini ve memleketimizde kaldıkları on beş gün zarfında bu zavallılara pek fena muamelede bulduklarını bilâhara haber alarak son derece mahzun ve mükedder olduk [2].

716 senesi iptidalarında (16 kanunusani 1267 - 13 kânunusani 1268) büyük perhizin altıncı haftasının sonunda *Résurrection de Lazare*, 26 sahmi (3) de Ermeni katolikosu Senyör Konstanten alemlî cismanîden alemlî ruhaniye intikal etti. İhtiyarlığın son haddine vasıl olmuştu. Henüz pek küçüktenberi hidayeti rabbanîye ile muttasıftı. Bütün meratibi sırasile ihraz ederek yükselmişti. Her hususta herkesi memnun eder, muhtelif lisanlar tekellüm eden bütün milletlerin de tasdik ve kabul eylediği me-

[1] Bu zafer ve mabedi hakkındaki hikâyeler Ohsson'un Moğollar tarihi cilt III, s. 420 - 425 ve Markizi'nin Quatermère tarafından mütercem memlûk Sultanları tarih kitabı cilt I, birinci kısım, s. 33 - 36, 41, 55 - 56 da mütalea edilebilir.

[2] Filhakika genç Prens Leon üç sene sonra halâs olmuş ve pederi birinci Hetumun nezdine avdet ederek müteakip senede kendisine halef olmuştur.

[3] Ermeni takviminin 716 senesinde 26 sahmi 9 nisana tekabül eder. Pâques 17 nisana müsadif olduğundan Ermeni kilisesinde Rameaux'ların pazar gecesi olan cumartesi *Résurrection de Lazare*'ın hatırasını tebçilen yapılan merasim ayın dokuzuna tesadüf etti. (Cf. mes recherches sur la chronologie armenienne, Anthol. chronol. cilt I, ikinci kısım.)

ziyetleri nefsinde toplamış bulunuyordu: Mevcudiyetinin her kısmında olduğu gibi ruhunda, hislerinde, cismanî ve ruhanî insanîyetinde taarruzdan masun bir iffet ve ismet muhafaza etmişti. Bu günah ve mücazat arasında, elem ve felâket zamanında milletimizin meşakkatlerine rahm ve şefekatle iştirâk ederek bütün bu meşakkatlere kendisi tahammül edip kalbini, sözlerini ve kesesini ifrâta varan bir semahatle onlara hasrederdi. Kendisi hakkında Cenabıhakkı şöyle hitap etmek doğru olur: «Ateşten ve sudan geçtik, her türlü felâket ve ıstırapı hissettik», çünkü hakikaten yakan ve boğan pusuyu anlamıştı. Ölümle ağırlaşan dili İsayı takliden son nefesini vereceği sırada kraliyetimizin sarsılması, cehennemî ateş içinde yanan sevgili vatanın ahâlisinin katliam ve esareti, ve kendi telmizleri olan kral zadelerin ziyâ hakkında teessüfler mırıldanıyordu. Bu acı düşünceler ölümünü tacil ve elemli mevcudiyetinin söndüğünü görmek arzusunu teşdit ederek hayatî teneffüsünün inkitamı mucip oldu. İması, Allahı onu sinesine alarak çektiği bu şedit ve kabili tavsif olmıyan ıstırapın zararından masun bir mahalle, Lazare ile beraber vazetti.

[Aslı, *Journal Asiatique'in* Octobre - Novembre 1860 sayısında çıkan bu makale *Mahmud Kemal Ayas* tarafından Türkçeye çevrilmiştir.]